

ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΟΥΦΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΣΤΟ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

Θά αρχίσω με ένα παράθεμα από μιὰ ἐργασία τοῦ Κωνσταντίνου Δημαρᾶ, τοῦ 1965, με θέμα τις γενιές και τὰ ρεύματα ἰδεῶν στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα. Προεξαγγέλλοντας τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο θὰ προσεγγίσει τὸ θέμα του, σημειώνει ἐκεῖ τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ λόγος μας θὰ εἶναι γιὰ ἐκδηλώσεις τῆς παιδείας, ἢ, ἂς ποῦμε, σχεδὸν ταυτόσημα, τοῦ πνευματικοῦ βίου, μέσα ἀπὸ τις ὁποῖες ἐκφράζονται ὄχι πιά μόνο τὰ άτομα, ὅπως θὰ εἶταν κύρια σχετικὴ ἐκδήλωση, ἀλλὰ ομάδες κοινωνικὲς ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἔχουν τις ἴδιες ροπές, τὴν ἴδια φιλοκαλία, ἢ τάσεις παρόμοιες»¹. Με τὴ συνοπτικὴ αὐτὴ διατύπωση ὁ Δημαρᾶς μᾶς εἰσάγει στὸ θέμα τῶν συλλογικῶν φαινομένων, ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ ἀπὸ τις σταθερὲς τῆς προβληματικῆς του στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Ἀπλουστεύοντας κάπως τὴ σκέψη του, ὅπως διατυπώνεται στὸ παραπάνω παράθεμα ἀλλὰ και σὲ ἄλλες ἐργασίες του, θὰ λέγαμε ὅτι γιὰ τὸν Δημαρᾶ ἡ ἱστορία τῶν πνευματικῶν φαινομένων ὑπερβαίνει τὴν ἱστορία τῶν προσώπων ποὺ συμμετέχουν με τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο σ' αὐτά. Τὰ πρόσωπα ἐντάσσονται μέσα σὲ στενὰ ἢ εὐρύτερα συλλογικὰ σώματα και χρέος τοῦ ἱστορικοῦ τῆς παιδείας εἶναι νὰ βρεῖ τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ἀτομικὸ και τὸ συλλογικὸ και τοὺς τρόπους με τοὺς ὁποῖους τὰ δύο αὐτὰ ἐπίπεδα ἀρθρώνονται και λειτουργοῦν.

Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ τοῦ Δημαρᾶ δὲν ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν παραπάνω ἐργασία του. Ἡ ἐννοια τοῦ συλλογικοῦ εἶναι παρούσα και σὲ προγενέστερα ἔργα του. «Ὅσο ἐρχόμαστε ὅμως στὰ νεότερα χρόνια, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ συλλογικὰ φαινόμενα γίνεται ἐντονότερο ἢ, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ ἴδιος, παρουσιάζει μιὰ πύκνωση, ποὺ συμβαδίζει με τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον του γιὰ ὅ,τι ὀνομάζει ἱστορία τῶν συνειδήσεων. Τόσο στὴν ἀρθρογραφία του στὸν τύπο, ὅσο και στὶς ἐπὶ μέρους μελέτες του, ὁ Δημαρᾶς ἐπανερχεται με κάθε εὐκαιρία στὴν ἐννοια τοῦ συλλογικοῦ, ἄλλοτε γιὰ νὰ τὴν ἀναπτύξει περισσότερο και ἄλλοτε γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὴν ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ φαινόμενα τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Δὲν περιορίζεται ὅμως στὴ θεωρητικὴ

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Συλλογικὰ φαινόμενα τῆς παιδείας (Γενεές - ρεύματα)», *Ἐποχές*, τχ. 24, Ἀπρ. 1965, σ. 16.

έπεξεργασία. Ἡ ἔννοια τοῦ συλλογικοῦ ἐνοφθαλμίζεται καὶ στὴν προβληματικὴ τῶν ἐργασιῶν του, ὅχι μόνο ὅταν αὐτὲς ἀναφέρονται σὲ γενικὰ θέματα, ὅπως ὁ διαφωτισμός, ὁ ρομαντισμός ἢ ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴ μελέτη συγκεκριμένων προσώπων, ὅπως ὁ Κάλβος, ὁ Καταρτζῆς, ὁ Παπαρρηγόπουλος.

Ὁ Δημαρᾶς χρησιμοποιεῖ συνήθως δύο ὅρους γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἔννοια τοῦ συλλογικοῦ, στὸ χῶρο τῆς παιδείας καὶ τῶν ιδεῶν πάντοτε: συλλογικὰ σώματα καὶ συλλογικὰ φαινόμενα. Ὁ πρῶτος ὅρος εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐρύχωρος, καθὼς περιλαμβάνει κάθε μορφῆς ἐνότητες καὶ συσσωματώσεις. Συλλογικὸ σῶμα εἶναι τὸ ἔθνος ὀλόκληρο, μιὰ κοινωνικὴ τάξη, μιὰ γενιά, ἀλλὰ καὶ ἓνα σύνολο ἀνθρώπων μὲ κοινὴ γεωγραφικὴ καταγωγή, κοινὲς ιδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς ἐπιλογὲς ἢ κοινὰ ἐνδιαφέροντα, συμφέροντα καὶ ἐπιδιώξεις. Στὴν εὐρεία αὐτὴ κατηγορία περιλαμβάνονται κόμματα, σύλλογοι καὶ σωματεῖα, ὁμάδες, φατρίες, ἀλλὰ καὶ θεσμοθετημένα συλλογικὰ σώματα, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸ πανεπιστήμιο. Ἀνάλογη εὐρύτητα ἔχει καὶ ὁ δεῦτερος ὅρος, τὰ συλλογικὰ φαινόμενα. Μὲ αὐτὸν ἐννοοῦνται οἱ τάσεις, οἱ ιδέες, οἱ νοοτροπίες, οἱ συμπεριφορὲς πὺ ἐμφανίζονται στὴ μικρὴ ἢ μεγάλη διάρκεια μέσα σὲ ἓνα συλλογικὸ σῶμα. Δὲν σκοπεύουμε, βέβαια, νὰ παρουσιάσουμε ἐδῶ ἀναλυτικὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Δημαρᾶ γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτά. Θὰ σταθοῦμε κυρίως στὴν προβληματικὴ του γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ συλλογικοῦ καὶ κατόπιν θὰ προσπαθήσουμε νὰ δοῦμε, μέσα ἀπὸ ὀρισμένα παραδείγματα, πῶς ἡ προβληματικὴ αὐτὴ ἐγγράφεται στὸ ἱστοριογραφικὸ του ἔργο.

Προηγουμένως ὅμως πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Δημαρᾶ γιὰ τὰ συλλογικὰ πράγματα δὲν καταλήγει σὲ καμιὰ περίπτωση στὴν ὑποβάθμιση τοῦ ἀτομικοῦ παράγοντα. Ἰσα-ἴσα, ὑπογραμμίζει μὲ κάθε εὐκαιρία τὴ σημασία τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι. Χωρὶς νὰ παραγνωρίζει «τὴ σημασία τὴν ὁποία παρουσιάζουν γιὰ τὴν ἱστορία τὰ μεγάλα μεγέθη», πιστεύει ὅμως ὅτι «στὶς δικὲς μας ἱστορικὲς θεωρήσεις, τὶς μικροδιάστατες, ὅπου ἐξετάζονται οἱ ιδέες, οἱ νοοτροπίες, οἱ συνειδήσεις, ἐκεῖ ὁ ἀτομικὸς συντελεστὴς παίζει, ἄς εἶναι καὶ προσωρινά, ρόλο ἄξιο λόγου, πολλὰ φορὲς ἀποφασιστικόν»². Μιλώντας γιὰ τὸ ἴδιο θέμα σὲ ἄλλη ἐργασία του, ἐπισημαίνει καὶ πάλι ὅτι «στὰ θέματα τῆς παιδείας ὑπάρχει πάντα καὶ ὁ ἀτομικὸς συντελεστὴς, «ὁ ὁποῖος παίζει κάποτε σημαντικὸ ρόλο καὶ ὅπωςδὴποτε ὅμως δὲν εἶναι ποτὲ ἀμελητέος»³. Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι οἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ Δημαρᾶ δὲν ἔχουν σκοπὸ νὰ μειώσουν τὴν πρωταρχικὴ σημασία τῶν συλλογι-

2. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Πλαισίωση τοῦ 1872», *Νέα Ἑστία* 106, 1979, σ. 467. Βλ. καὶ τὴν ἀνακοίνωσή του «Ἡ βιογραφία σήμερα», *Μολυβδοκονδύλοπελεκητής* 1, 1989, σ. 14-16.

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Περὶ Φαναριωτῶν», *Ἀρχεῖον Θεράκης ΛΔ'*, 1969, σ. 136 (= *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1982, σ. 237).

κῶν φαινομένων, ἀλλὰ νὰ ἐπισημάνουν ὅτι μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ λειτουργοῦν μὲ τὴ δική τους προσωπικότητα καὶ τὰ ἐπιμέρους ἄτομα, τὰ ὁποῖα παίζουν σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν πνευματικῶν πραγμάτων. Σὲ κάθε περίπτωση, πάντως, αὐτὸ ἄτομο ἐντάσσεται μέσα σὲ σύνολα, συλλογικὰ σώματα καὶ λοιπὰ, καὶ δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἐρμηνεύσουμε χωρὶς αὐτὰ)⁴.

Ἡ στενὴ σχέση ἀτομικοῦ καὶ συλλογικοῦ γίνεται ἐμφανεστερὴ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Δημαρᾶς προσεγγίζει τὸ θέμα τῆς βιογραφίας. Ἡ βιογραφία εἶναι τὸ θέμα μας, γράφει στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρηγόπουλο, ἀλλὰ ἡ ιστοριογραφία τὸ ἀντικείμενό μας⁵. Πραγματικά, δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸν παραδοσιακὸ τύπο τῆς βιογραφίας, ἀλλὰ γιὰ μιὰ ιστοριογραφικὴ σύνθεση, ἡ ὁποία ἔχει βέβαια ὡς ὑποκείμενο ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο, ἀλλὰ κινεῖται σὲ πλαίσια καθαρὰ ὑπερατομικευμένων προβλημάτων. Ἡ πορεία τοῦ Παπαρηγόπουλου, ἡ ἰδεολογία καὶ οἱ δραστηριότητές του, τοποθετοῦνται στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐξετάζονται σὲ συνάρτηση μὲ γενικότερα ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ παρόντος καὶ τοῦ παρελθόντος. Γιὰ τὸν Δημαρᾶ, λοιπόν, τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ συλλογικὸ δὲν νοοῦνται χωριστά. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχει μιὰ διαλεκτικὴ σχέση καὶ καθῆκον τῆς ιστοριογραφίας εἶναι ἀκριβῶς νὰ ἀναζητεῖ «τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνδυάζονται, μέσα στὴν ἱστορία, οἱ συλλογικὲς μὲ τὶς ἀτομικὲς ροπές»⁶.

Τὸ συλλογικὸ σῶμα στὴν προβληματικὴ τοῦ Δημαρᾶ δὲν εἶναι ἓνα στατικὸ μῶρφωμα μὲ δεδομένα ἐξ ἀρχῆς χαρακτηριστικά. Ἀντίθετα, παρουσιάζει μιὰ ἐσωτερικὴ κινητικότητα, στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἰδεῶν, καὶ ὑπόκειται, ὅπως ὅλα τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα, στὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπιβάλλουν ὁ χρόνος καὶ οἱ συγκυρίες. Μέσα σὲ ἓνα συλλογικὸ σῶμα ἀντιπροσωπεύονται, κατὰ κανόνα, ὅλες οἱ δυνατὲς τάσεις. Κάθε φορὰ ὅμως προβάλλονται πρὸς τὰ ἔξω οἱ ἐπικρατέστερες καὶ αὐτὲς εἶναι ποὺ δίνουν στὸ σῶμα τὴν ἰδιαίτερη χροιά του. Γιὰ νὰ περιγράψει τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῶν ἐσωτερικῶν συσχετισμῶν ὁ Δημαρᾶς προσφεύγει στὴ χρῆση στατιστικῶν ὄρων ἢ σὲ παραστάσεις ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ποὺ τοῦ ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητές. Ἡ καμπύλη τῶν τάσεων ποὺ ὑπάρχουν μέσα σὲ ἓνα συλλογικὸ σῶμα δὲν εἶναι σταθερὴ. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς τάσεις αὐτὲς ἐμφανίζονται κάποια στιγμή μὲ πύκνωση καὶ παραμερίζοντας ἄλλες προγενέστερες τείνουν νὰ γίνουν κυρίαρχες. Ἐχομε ἐπομένως κάποιες

4. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Συνεντεύξεις* (Α. Ζεναῖος - Β. Κοντογιάννη), Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1986, σ. 71. "Ἄν καὶ σκοπὸς μας δὲν εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς πνευματικῆς πορείας τοῦ Δημαρᾶ, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ στροφή του πρὸς τὰ συλλογικὰ φαινόμενα γίνεται σταδιακὰ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '40, ὅποτε ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ ἰδανισμοῦ, ποὺ ἀναζητοῦσε τὶς αἰχμές, τὸ ἐξαιρετικόν...", καὶ στρέφεται πρὸς τοὺς μέσους ὄρους (ἰ.π., σ. 54).

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του, ἡ ζωὴ του, τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1986, σ. 7.

6. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ὁ κοινὸς παρονομαστής», *Νέα Ἐστία* 107, 1980, σ. 10.

άλλαγές στη συμπεριφορά του συλλογικού σώματος· άλλαγές όμως οι όποιες δὲν εἶναι ποτέ οὔτε ἀπότομες οὔτε ἀπόλυτες. Γιὰ μεγάλα χρονικά διαστήματα τὸ παλιὸ συνυπάρχει μὲ τὸ καινούριο, σὲ μικρότερες βέβαια ἀναλογίες πού συνεχῶς μειώνονται, ἕως ὅτου τὸ παλιὸ παραχωρήσει τελικὰ τὴ θέση του στὸ καινούριο. Τελικὰ, ἡ ἐπικράτηση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τάσης εἶναι θέμα ἀναλογιῶν, ποσοστῶσεων. Ἡ ἀνίχνευση τῶν τάσεων γίνεται, ὅπως εἶδαμε, μὲ μεθοδεύσεις στατιστικοῦ τύπου. Βέβαια, δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν κλασικὴ στατιστικὴ πού χρησιμοποιεῖται στὴ μέτρηση καθαρὰ ποσοτικῶν μεγεθῶν — μολονότι δὲν λείπουν στὸ ἔργο τοῦ Δημαρᾶ καὶ τέτοιου εἴδους προσεγγίσεις— ἀλλὰ γιὰ τὴ λεγόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιον «αἰσθητὴ στατιστικὴ», μέσω τῆς ὁποίας καταγράφονται «τάξεις μεγεθῶν» καὶ γενικὲς τάσεις στὸ πεδίο τῶν συνειδήσεων καὶ τῶν συμπεριφορῶν⁷.

Ἡ προβληματικὴ τοῦ Δημαρᾶ στὴ μελέτη τῶν συλλογικῶν σωμάτων καὶ φαινομένων, ὅπως σημείωσα ἤδη, εἶναι παρούσα στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του: στίς συστηματικὲς ἐργασίες του, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὲς ἐπιφυλλίδες του στὸν τύπο, ἔπαι προσεγγίζονται μὲ γνώση καὶ μεθοδικότητα βασικὰ ζητήματα τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Θὰ πῆγαινε μακριὰ ὁ λόγος ἂν ἐπιχειροῦσε κανεὶς μιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν θεμάτων πού μελετήθηκαν ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτό. Γι' αὐτὸ θὰ περιοριστῶ σὲ ὀρισμένα μόνο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

Ἀπὸ τίς ἀρχὲς περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ '40, πού ὁ Δημαρᾶς στρέφεται πρὸς τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, τὸ ἐνδιαφέρον του ἐπικεντρώνεται σὲ ὀρισμένες καίριες ἀλλαγές πού συντελοῦνται στὴ συνείδηση καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας ἀλλὰ καὶ ἄλλων τμημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ συλλογικοῦ σώματος στὰ χρόνια τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Οἱ ἀλλαγές αὐτὲς ἀνιχνεύονται σὲ διάφορα ἐπίπεδα: στίς σηματολογικὲς μεταβολές καθιερωμένων λέξεων καὶ ἑνοιῶν, στίς ὀνοματοδοτικὲς συνήθειες, στὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν Εὐρώπη, στίς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἠθικὴ, στίς ἐκδοτικὲς ἐπιλογές κλπ., καὶ σηματοδοτοῦν τὴν ἑναρξὴ μιᾶς νέας περιόδου στὴν ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Στὴ μελέτη του «Οἱ πηγές τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου»⁸ ὁ Δημαρᾶς θὰ ἐπιχειρήσει μιὰ πρώτη καταγραφή καὶ παρουσίαση ὀρισμένων τέτοιων ἀλλαγῶν, ἐνῶ στὴ μελέτη του «Ψυχολογικοὶ παράγοντες τοῦ Εἰκοσιένου»⁹ θὰ

7. Στίς μεθοδεύσεις αὐτὲς ὁ Δημαρᾶς ἐπανερχετα συχνά, τόσο σὲ ἄρθρα καὶ μελέτες του, ὅσο καὶ στίς συνεντεύξεις του. Βλ. *Συνεντεύξεις*, ὅ.π., σ. 45-48 καὶ «Ὡς ἡ διψῶσα ἔλαφος...». Συνέντευξη με τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκ. 1988, σ. 17.

8. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὴ *Νέα Ἑστία* 40, Χριστούγεννα 1946, σ. 107-133 (= *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, σ. 76-115, 506-520).

9. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὸ π. *Σπουδαὶ Οἰζορμιζαί, Κοιτωρμιζαί, Τεχνιζαί* τῆς Ἄνοι-

έξετάσει αναλυτικότερα τὸ ζήτημα, τοποθετώντας τὰ σχετικά φαινόμενα ἀνάμεσα στους παράγοντες πού «ἐθέρμαναν» τὴν ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Τὰ ἴδια φαινόμενα θὰ τὸν ἀπασχολήσουν, μέσα ἀπὸ νέες καὶ ὁλοένα πιὸ σύνθετες προσεγγίσεις, καὶ σὲ ἄλλες μελέτες τοῦ ἐπικεντρωμένες στὸ θέμα τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Μὲ τὶς ἐργασίες τοῦ αὐτῆς ὁ Δημαρᾶς μᾶς πρόσφερε μιὰ νέα θεώρηση τῆς πορείας τοῦ ἐθνικοῦ σώματος ἀπὸ τὸν 18ο στὸν 19ο αἰώνα καὶ ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ τὴ συνολικὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας.

Παραδειγματικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ προσέγγιση τῆς ἰδεολογίας τῶν Φαναριωτῶν. Μελετώντας τὴν πορεία τοῦ συλλογικοῦ αὐτοῦ σώματος στὸν χῶρο τῆς παιδείας καὶ τῶν ἰδεῶν, πρὶν καὶ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὁ Δημαρᾶς ἀνέτρεψε ὀρισμένες κοινές, ἀνιστόρητες παραδοχές, ὅπως ὅτι οἱ Φαναριῶτες ἦταν πάντοτε συντηρητικοὶ καὶ ὀπαδοὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἀρχαϊσμοῦ καὶ ὅτι ἔφεραν στὴν Ἑλλάδα τὸ ὄραμα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸν ρομαντισμό. Χωρὶς νὰ ἀληθεύουν καὶ τὰ ἀντίθετά τους, ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος, τὰ στερεότυπα αὐτὰ βρίσκονται πάντως μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητά καὶ ἐκφράζουν μιὰ στατικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, πού ἀγνοεῖ τόσο τὶς ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις καὶ ἀντιθέσεις πού ὑπῆρχαν στὸ σῶμα τῶν Φαναριωτῶν, ὅσο καὶ τὶς μεταλλαγές πού ἐπέφεραν στοὺς ἰδεολογικοὺς προσανατολισμούς τοῦ οἱ νέες πραγματικότητες τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους¹⁰.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἀκόμη οἱ προσεγγίσεις τοῦ Δημαρᾶ σὲ μιὰ σειρά συλλογικῶν φαινομένων πού συμβαδίζουν μὲ τὶς ἰδεολογικοπολιτικὲς ἀναζητήσεις τοῦ ἐλληνισμοῦ στὸν 19ο αἰώνα. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, ἡ ἔννοια τοῦ «περιοῦσιου λαοῦ», τὰ ἰδεολογήματα γιὰ τὴν «ἀποστολή» καὶ τὸν «προορισμό» τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὰ ἐνσωματώθηκαν στὴ νεοελληνικὴ συνείδηση εἶναι μερικὰ μόνο ἀπὸ τὰ θέματα στὰ ὁποῖα ὁ Δημαρᾶς ἔστρεψε ἐπίμονα τὸ ἐρευνητικὸ του ἐνδιαφέρον¹¹. Ὁ κοινὸς παρονομαστὴς πού συνέχει τὰ παραπάνω ἰδεολογήματα εἶναι, κατὰ τὸν Δημαρᾶ, ἡ ἐθνικὴ ἰδέα στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις της: τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης, τῆς διαχρονικῆς συνέχειας καὶ ἐνόητας τοῦ ἐλληνισμοῦ, τῆς ἀνάδειξης τοῦ ἡγετικοῦ πνευματικοῦ ρόλου τοῦ στὸν χῶρο τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐθνικὴ ἰδέα εἶναι ἐκείνη πού προκαλεῖ τὴν ἴδρυση συλλόγων καὶ ἐταιριῶν, πού συνεγείρει τὰ πλήθη σὲ μαχητικὰ συλλα-

τέρας Σχολῆς Βιομηχανικῶν Σπουδῶν, τ. Ζ', τχ. 10, Ἰούλιος 1957, σ. 1-18 (= *Ἱστορικὰ Φρονήματα*, τ. Α', Ἀθήνα, Πορεία, 1992, σ. 210-225, 292-294).

10. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ «Περὶ Φαναριωτῶν», ὁ.π., σ. 417-440 (= *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, σ. 221-241, 537-543).

11. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἔχουν ἐπανελημμένα ἀπασχολήσει τὸν Δημαρᾶ παραπέμπο γενικὰ στὶς μελέτες τοῦ «Τῆς Μεγάλῃς ταύτης Ἰδέας». Σχεδιάγραμμα φιλολογικόν, *Ἱατρολογιοτεχνικὴ Στέγη*, ἔτος Β', Ἀνοιξή 1970, σ. 35-41 καὶ «Ἡ ἰδεολογικὴ ὑποδομὴ τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1977, σ. 455-484 (καὶ τὰ δύο στὸ *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, σ. 325-418, 563-598).

λητήρια, πού δίνει ακόμη τὸν χαρακτήρα σὲ θεσμοποιημένα συλλογικά σώματα, ὅπως τὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο: ἓνα ἐκπαιδευτικὸ καὶ πνευματικὸ ἴδρυμα μὲ ἐθνικὴ ἀναγνώριση, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τῆ δημιουργία του κιόλας λειτούργησε ὡς σύμβολο τῆς ἐνότητας τοῦ ἐλεύθερου καὶ τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ¹². Τὰ συλλογικά αὐτὰ φαινόμενα δὲν ἦταν βέβαια τελειῶς ἄγνωστα στὴ νεοελληνικὴ ιστοριογραφία. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔλειπε, καὶ πού ἀσφαλῶς τὸ ὀφείλουμε στὸ Δημαρᾶ, εἶναι ἡ τοποθέτησή τους στὸ πλαίσιο μιᾶς συνολικῆς μελέτης τῆς ιστορίας τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας.

Στὸν Δημαρᾶ ὀφείλουμε ἐπίσης τὶς λεπτὲς μεθοδεύσεις μὲ τὶς ὁποῖες πλησίασε καὶ μελέτησε τὸν χαρακτήρα τῶν ποικίλων συλλογικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ 19ου αἰώνα. Μελετώντας, ἔτσι, τὸ θέμα τῶν Συλλόγων (Συλλόγων φιλολογικῶν, ἐκπαιδευτικῶν, ἐπιστημονικῶν, ἐθνικῶν), πού ἐμφανίζονται ὀρμητικὰ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα, στάθηκε ἀπὸ νωρὶς σὲ μιὰ σειρά ζητημάτων πού συνδέονται μὲ τὸ φαινόμενο αὐτό: στὴν πύκνωση πού παρουσιάζει ἡ ἴδρυση Συλλόγων μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1860, μὲ ἀφετηρία τὴν ἴδρυση τοῦ «Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», στίς δραστηριότητες καὶ τοὺς ιδεολογικοὺς προσανατολισμοὺς τῶν Συλλόγων καὶ τῶν προσώπων πού παίζουν κυρίαρχο ρόλο σ' αὐτούς, στίς τομὲς πού ἐμφανίζονται στὴν ἱστορία τους, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ δραστηριότητες τῶν Συλλόγων, οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ ὡς ὄργανα τῆς Μεγάλης Ἰδέας στὴν «εἰρηνικὴ ἐρμηνεία» της, τέμνονται μὲ ἐκεῖνες τοῦ ἐπίσημου ἑλληνικοῦ κράτους¹³.

Μὲ ἀνάλογο τρόπο προσεγγίζονται καὶ ἄλλες μορφὲς συλλογικῆς δράσης καὶ ἔκφρασης, ὅπως οἱ διαδηλώσεις καὶ τὰ συλλαλητήρια, τὰ συμπόσια, οἱ ἐθνικὲς γιορτές. Στὴ μελέτη του «Ρήγας Θεσσαλός»¹⁴ ὁ Δημαρᾶς ἐστιάζει τὴν προσοχή του στὴν ἐθνικὴ γιορτὴ τῆς 25ης Μαρτίου, πού καθιερώνεται τὸ 1838: στὸν συμβολικὸ χαρακτήρα της (σύνδεση τοῦ ἐθνικοῦ μὲ τὸ θρησκευτικὸ) καὶ στίς ἐκδηλώσεις πού γίνονταν στὴν πρωτεύουσα τὴν ἡμέρα αὐτή, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν ἀκόμη τὸν συμβατικὸ ἐπετειακὸ χαρακτήρα πού θὰ ἀποκτήσουν ἀργότε-

12. Μὲ τὸ πανεπιστήμιο (ιδεολογικοὶ προσανατολισμοί, φαιενίες καὶ ἀντιθέσεις καθηγητῶν, φοιτητικὲς κινητοποιήσεις) ὁ Δημαρᾶς ἀσχολήθηκε ἀπὸ νωρὶς σὲ ἐπιφυλλίδες στὴν ἐφ. *Τὸ Βῆμα* καὶ σὲ εἰδικότερες μελέτες του· βλ. *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, σ. 348-349, 390-397. *Ἐν Ἀθήναις τῆ 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ*, Ἀθήνα 1987· «Ἰδεολογήματα στὴν ἀφετηρία τοῦ ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου», στὸ *Πανεπιστήμιο: Ἰδεολογία καὶ Παιδεία*, τ. Α', Ἀθήνα, Ἰστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, 1989, σ. 43-54.

13. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, σ. 399-402, 590-594 καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος*, ὅ.π., σ. 239-243, 351-354, 477-479. Πβ. τὶς ἐπιφυλλίδες του στὴν ἐφ. *Τὸ Βῆμα*: «Οἱ Σύλλογοι», 21 Ἰαν. 1972, «Ὁ Σύλλογος» [= Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων], 28 Ἰαν. 1972, «Συνέδριο Συλλόγων», 24 Αὐγ. 1979.

14. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ π. *Ὁ Ἑρασιστής* 8, 1970, σ. 1-9 (= *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, σ. 157-164, 529-530).

ρα· συχνά, μάλιστα, ή γιορτή αυτή αποτελούσε για τή μαθητική και φοιτητική νεολαία μιὰ εύκαιρία για νὰ διαδηλώσει με ποικίλους τρόπους τὰ φιλελεύθερα ή αντιπολιτευτικά της φρονήματα, προκαλώντας τήν αντίδραση τῆς ἐξουσίας. Σέ στενή σχέση με τή γιορτή τῆς 25ης Μαρτίου εἶναι και τὰ συμπόσια: ἕνα φαινόμενο τοῦ 19ου αἰώνα με ἔντονη παρουσία στήν ἑλληνική κοινωνική ζωή. Στις ἐπανελημμένες ἀναφορές του στόν θεσμό τῶν συμποσίων, τὰ ὁποῖα γίνονταν συνήθως τήν ἡμέρα τῆς ἐθνικῆς γιορτῆς ἀλλά και με ἄλλες εύκαιρίες, ὁ Δημαρᾶς στάθηκε με προσοχή στή λειτουργία τους και τίς μεταλλαγές τους στόν χρόνο. Μέσο συλλογικῆς διασκέδασης και ἐκτόνωσης τῆς νεολαίας, ἀλλά και χῶρος κυκλοφορίας φιλελεύθερων ιδεῶν, τὰ συμπόσια παίρνουν γρήγορα πολιτικό χαρακτήρα και παίζουν σημαντικό ρόλο στο ἀντιοθωνικό κίνημα· οἱ προσανατολισμοί τους θά ἀλλάξουν στις τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα: ἡ ἐθνική ἔξαρση πού κυριαρχεῖ τήν ἐποχή αὐτή θά συμπαρασύρει και τὰ συμπόσια, τὰ ὁποῖα θά λειτουργήσουν τώρα, μαζί με ἄλλες ἀνάλογες ἐκδηλώσεις, ὡς μέσα στήριξης τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς¹⁵.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο ὁ εὐρύς χῶρος τῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας, μέσα στόν ὁποῖο ὁ Δημαρᾶς ἀναζήτησε ἐκφράσεις τοῦ συλλογικοῦ. Φαινόμενα, ὅπως ἡ λαϊκή θρησκευτικότητα, ἡ χρησιμολογία και ὁ ἀγαθαγγελισμός, ἀποτέλεσαν ἐπίσης ἀντικείμενα τοῦ ιστοριογραφικοῦ του ἐνδιαφέροντος¹⁶. Μελετώντας τὰ φαινόμενα αὐτά, ὁ Δημαρᾶς θά σταθεῖ κυρίως στις ἐξάρσεις πού παρουσιάζει ἡ θρησκευτικότητα σέ ὀρισμένες στιγμές τῆς νεοελληνικῆς ιστορίας: στὰ χρόνια πού ἀκολουθοῦν τήν αὐτονόμηση τῆς ἐλλαδικῆς ἐκκλησίας ἀπό τό πατριαρχεῖο και ἰδιαίτερα γύρω στο 1850, ὅταν τὰ προφητικά διαγγέλματα και τὰ θρησκευτικά κινήματα φουντώνουν, προκαλώντας ἀναστατώσεις στήν ἑλληνική κοινωνία. Ἐγγράφοντας τὰ φαινόμενα αὐτά στο πλαίσιο τῶν ἀναζητήσεων τῆς ἐποχῆς, ὁ Δημαρᾶς θά ἐπισημάνει τή βαθμιαία ὑποχώρηση τοῦ πνεύματος τοῦ διαφωτισμοῦ και τήν ἐπικράτηση νέων ροπῶν και ιδεολογημάτων, πού ἐξάιρουν τή σημασία τῆς ἐκκλησίας στήν ὑπόθεση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας και τόν ἐξισοροπητικό ρόλο της στὰ κοινωνικά πράγματα.

Με τὰ λίγα παραδείγματα πού παρέθεσα προσπάθησα νὰ δείξω, ὅσο πιό συνοπτικά γινόταν, τόν τρόπο με τόν ὁποῖο τὰ συλλογικά φαινόμενα ἐγγράφονται στήν ιστοριογραφία τοῦ Δημαρᾶ. Με τίς προσεγγίσεις του στόν χῶρο τοῦ συλλογικοῦ, στηριγμένες σέ μιὰ στέρεη θεωρητική και μεθοδολογική ἐπεξε-

15. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Συγκριτισμός», *Μνήμων* 8, 1980-1982, σ. 125· *Ἑλληνικός Ρομαντισμός*, σ. 391, 585-588· *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὅ.π., σ. 131, 237-238, 482-484.

16. Βλ. Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* [Ἡ πρώτη μορφή: 1853], ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα, Ἐρμῆς 1970, σ. 23-24 και *Ἑλληνικός Ρομαντισμός*, σ. 374-376, 388-389.

γασία, ὁ Δημαρᾶς εἰσήγαγε ἕνα καινούριο πνεῦμα στή μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας καὶ ἰδεολογίας, μπολιάζοντάς την μὲ ἀγνωστα ἢ ἀποσιωπημένα θέματα καὶ προσφέροντας νέες, ἀνατρεπτικὲς συχνά, θεωρήσεις σὲ ἄλλα περισσότερο ἢ λιγότερο γνωστά. Ἔτσι, ἀντικείμενα τῆς ἱστοριογραφίας μας ποὺ τὰ θεωροῦμε σήμερα λίγο ἕως πολὺ αὐτονόητα ἢ κατακτημένα, δὲν θὰ ἦταν χωρὶς τὶς γόνιμες ἀναζητήσεις τοῦ Δημαρᾶ, ἔπως ἀποτυπώνονται στὸ ἔργο του. Ἐνα ἔργο τοῦ ὁποίου ἡ προβληματικὴ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι καθυστέρησε πολὺ νὰ ἐνσωματωθεῖ στὴ σύγχρονη νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία.